

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVII

WARSZAWA 2019

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)
Sekretarze Redakcji — Ludmiła Paderewska (IAE PAN), Maciej Radomski (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Zenon Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:
<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
e-mail: director@iaepan.edu.pl
tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2018:

Maria Bogucka (IH PAN Warszawa), Piotr Franaszek (UJ Kraków)
Barbara Gawęcka (UKW Bydgoszcz), Anetta Głowacka-Penczyńska (UKW Bydgoszcz),
Andrzej Janeczek (IAE PAN Warszawa), Aleksander Jankowski (UKW Bydgoszcz),
Stanisław Kołodziejki (UJD Częstochowa), Katarzyna Kość-Ryżko (IAE PAN Warszawa),
Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW Warszawa), Tomasz Krakowski (GWŻ Warszawa),
Andrzej Klonder (IAE PAN Warszawa), Jerzy Kruppé (IA UW Warszawa),
Marcin Majewski (US Szczecin), Jerzy Miziołek (UW Warszawa),
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN Wrocław), Michał Myśliński (IS PAN Kraków),
Jacek Pielas (UJK Kielce), Bożena Popiołek (UP Kraków),
Wojciech Szymański (IAE PAN Warszawa), Ewa Wólkiewicz (IAE PAN Warszawa),
Jerzy Żywicki (UMCS Lublin)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

MAZOWIECKIE CENTRUM POLIGRAFII
ul. Słoneczna 3C, 05-270 Marki

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 8,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w październiku 2019 r., druk ukończono
w listopadzie 2019 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Dariusz Dąbrowski, <i>Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)</i> o mostach i przeprawach	299
Jacek Chachaj, Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych	307
Katarzyna Justyniarska-Chojak, Uroczystości funeralne w małopolskich miastach w świetle inwentarzy pośmiertnych (XVI–XVIII wiek)	323
Bartosz Drzewiecki, Sebastian Stańczyk, Inwentarz z opisem ratusza Kazimierza pod Krakowem z 1792 r.	337
Dorota Dias-Lewandowska, From the cellar to the table. Modesty, moderation and economy of Polish nobles' drinking culture in the second half of the 18th century (based on inventories of drinks served in noble and aristocratic households)	359
Tomasz F. de Rosset, Kolekcje we dworach ziemiańskich na terenach Rzeczypospolitej w dobie rozbiorów	371

KOMUNIKATY NAUKOWE

Mariusz Błoński, Robert Żukowski, Relikty pomostu średniowiecznego młyna w Nasielsku	381
--	-----

Dariusz Dąbrowski

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) o mostach i przeprawach

Słowa kluczowe: Kronika halicko-wołyńska, most, przeprawa, średniowiecze
Key words: Galician-Volhynian Chronicle, bridge, crossing, Middle Ages

W staroruskim termin *мостъ* oraz pojęcia pochodne: *мостыкъ*, *мостыниковъ*, *мостыникъ*, *мостыный* mają kilka pokrewnych znaczeń: most, moszczona jezdnia, pokrycie, nawierzchnia, pomost, podłoga, budowniczy mostów lub wykonawca moszczenia jezdni¹. Tematem niniejszego artykułu będą mosty jako takie, a więc konstrukcje przerzucane przez przeszkody wodne, nie zaś jakiegokolwiek formy moszczonyj nawierzchni lub podłogi.

Informacje o mostach znajdujemy w różnych ruskich źródłach², lecz nie są one liczne. Ze względu na czas powstania analizowanego tu dokumentu — *Kroniki halicko-wołyńskiej*, zakres chronologiczny takich przekazów ograniczony został w przybliżeniu do końca XIII w.³ Najstarsza, jeśli chodzi o narratywy, jest wzmianka z *Powieści minionych lat* umieszczona pod rokiem 6485, o brzmieniu: „Zbiegł tedy Oleg z wojami swoimi w gród zwany Owrucz, a był przez rów most do bramy grodzkiej; cisnęli się jeden przez drugiego wpychali do rowu. I zepchnęli Olega z mostu do rowu”⁴. W źródle tym wspomniano jeszcze o innych mostach, np. w latach 6504 i 6605⁵. Wreszcie w redakcji ipatiewskiej *Powieści* z roku 6623 pochodzi ciekawa informacja o zbudowaniu w Kijowie, na polecenie Włodzimierza Monomacha, imponującej konstrukcji, tzn. mostu przez Dniepr⁶. Z kolei w *Latopisie kijowskim* w zapisie z 6658 r. wspomniany jest „mostek” pod Białogrodem⁷. Zatem także i takie, zapewne niewielkie budowle, dzięki użyciu ich podczas opisywanych działań zbrojnych, znalazły się w kręgu zainteresowań dziejopisa.

¹ Sreznevskij I.I. 1902, kol. 177; Materiały. 1962, s. 38–40; Słovar’ russkogo języka. 1982, s. 272–276; SDJa 2002, s. 25–26. Zob. też uwagi o terminologii używanej przy budowie drewnianych mostów, Syščikov A.D. 2006, s. 181–191. O innym aspekcie stosowania terminu most zob.: Bogaćuk V.V. 1972, s. 31.

² Nie uwzględniłem przy tym wspomnianych w źródłach ruskich mostów znajdujących się w Ziemi Świętej i na obszarze Cesarstwa Bizantyjskiego. Takie wzmianki są świadectwem zaznajomienia się podróżujących Rusinów z kamiennymi obiektami przerzucanymi nad różnymi ciekami wodnymi na wspomnianych terytoriach. Z drugiej strony, niektóre z nich to wyłącznie literackie wyobrażenia. Przekazów takich brak w *Kronice halicko-wołyńskiej*.

³ Moim celem nie jest przedstawienie kompletu wzmianek źródłowych poświęconych mostom, lecz reprezentatywny zestaw danych, stanowiących przykłady dla zobrazowania głównego tematu.

⁴ Lavrent’evskaja letopis’. 2001, kol. 74. Zgadzam się przy tym z rozumieniem tego fragmentu przez Franciszka Sielickiego. W oryginale brzmi on następująco: *побѣзю же Ольгу с вои своими . въ градъ рекомыи Вручи . баше чересь гроблю мостъ ко вратомъ граднымъ . тѣсначеса другъ друга . тихаху въ гроблю . и спехнуша Ольга с мосту в дебрь*. Zgadzam się przy tym z rozumieniem tego tekstu przez Franciszka Sielickiego (*Powieść minionych lat*. 1999, s. 60).

⁵ Lavrent’evskaja letopis’. 2001, kol. 124–125, 261.

⁶ Ipat’evskaja letopis’. 1998, kol. 282: *Того же лѣта оустрои [Włodzimierz Monomach — D.D.] мостъ чересь Днѣпръ* („Tegoż roku zbudował [Włodzimierz Monomach] most przez Dniepr”).

⁷ Ipat’evskaja letopis’. 1998, kol. 415. Co ciekawe, w tym samym opowiadaniu obiekt nazwany jest trzykrotnie „mostkiem”, zaś dwa razy „mostem”. Prawdopodobnie nie była to konstrukcja duża. Ulokowany on był

Latopis nowogrodzki pierwszy informuje o mostach w badanym okresie kilkunastokrotnie. Za każdym razem wzmianki dotyczą potężnego drewnianego obiektu spinającego brzegi Wołchowa w Nowogrodzie Wielkim. Wspominano przy tym o jego budowie, zniszczeniach w wyniku naporu lodu lub innych czynników atmosferycznych albo działalności ludzkiej, o odbudowie (prowadzonej obok mostu zniszczonego), a także o traktowaniu tego obiektu jako miejsca kaźni. Pięciokrotnie opisano bowiem wypadki zrzucania z niego do wody różnych osób⁸.

Z kolei w prośbie rajców Rygi do księcia witebskiego, Michała Konstantynowicza, z ok. 1300 r. w sprawie naprawy krzywd wyrządzanych ryżanom i zaprzestania takich praktyk, odnotowano: *И тако пришлоъ* [pewien ryski kupiec, Fryderyk — D.D.] *к мостову*⁹. Wydarzenia te najpewniej rozegrały się w Witebsku, przy moście prowadzącym do książecego dworu.

Sporadyczne wzmianki o mostach pojawiają się też w źródłach normatywnych. I tak, w paragrafie 97 obszernej redakcji *Prawdy ruskiej* wymieniono mostnika, czyli budowniczego mostów, i opłaty należne za jego działalność¹⁰. Według słownika Izmaila Srezniewskiego, w umowie Nowogrodu Wielkiego z księciem twerskim Jarosławem Jarosławowiczem z 1264 r., padło stwierdzenie o pobieraniu należności określonej jako *у моста*¹¹. Byłoby to jedyne dla tego czasu potwierdzenie wprost roli mostów jako miejsc, gdzie tej czynności dokonywano. W rzeczywistości jednak — co zauważyli już wydawcy dokumentów z Nowogrodu Wielkiego i Pskowa — odpowiednia fraza brzmi: „A od nowogrodzian i od nowotorzczan u myta brač”¹². Ten ostatni odczyt potwierdziłem po analizie oryginału¹³. W związku z tym dokument ten nie będzie przydatny dla podejmowanych tu rozważań. Podobnie rzecz się przedstawia z aktem znanym jako *Оуставъ Ярославль ѿ мостѣхъ* [...]. Nie dotyczy on bowiem mostów, lecz moszczonych dróg w Nowogrodzie Wielkim¹⁴.

Być może z powodu niewielkiej liczby przekazów, problematyka średniowiecznych ruskich mostów dotychczas nie budziła specjalnego zainteresowania badaczy¹⁵.

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) także nie zawiera wielu danych o mostach i przeprawach. Co więcej, autorów źródła nie interesowały te obiekty architektoniczne, ich wygląd, cechy konstrukcyjne, ani wymiary. Odnotowywano jedynie ich istnienie opisując różne wydarzenia, z reguły o charakterze militarnym. Wzmiankowano je, gdy stawały na drodze któregoś z bohaterów narracji. W omawianym źródle podano wiadomości o trzech mostach znajdujących się na terenie państwa Romanowiczów oraz o dwóch na ziemiach polskich. Nie ulega wątpliwości, że wszystkie były konstrukcjami drewnianymi. Wzmianki na ten temat zaprezentuję w porządku chronologicznym.

najpewniej tuż pod samym grodem i przypuszczalnie stanowił przeprawę przez Irpień. Przytoczony fragment jest bardzo ważny jeszcze z innego względu. Otóż wskazuje, że przy białogrodzkim „mostku” czuwał „mytnik”, który w obliczu nadciągających wojsk Włodzimierza Mścisławowicza Maczeszczyca zdołał poddany swej pieczy obiekt częściowo zniszczyć.

⁸ Novgorodskaja pervaja letopis'. 2000, s. 23, 24, 26, 26–27, 27, 30, 38, 39, 51, 59, 67, 68, 80, 90. Pierwsza wzmianka odnosi się do 6641 r. Dotyczy odbudowy mostu wcześniej już istniejącego.

⁹ Russko-livonskie akty. 1868, nr XLIX, s. 27.

¹⁰ Russkaja Pravda. 1952, s. 118 (tekst oryginalny), s. 133 (przekład rosyjski).

¹¹ Srezniewskij I.I. 1902, kol. 177.

¹² Gramoty Velikogo Novgoroda. 1949, nr 1, s. 10. W oryginalnej wersji brzmi on: *А от новгородѣца и от новоторжѣца у мыта имати.*

¹³ Dogovornaja (dokončal'naja) gramota. Dokument jest dostępny na stronie: <http://www.rusarchives.ru/projects/statehood/02-02-dogovornaya-gramota-novgorod-yaroslav.shtml> W cytowanym, poprzednim przepisie uproszczono pisownię, gdyż w oryginale jest: *А от новгородѣца и от новоторжѣца оу мыта имати.*

¹⁴ Drevnerusskie knjażeskie ustavy. 1976, s. 149–152.

¹⁵ Nikolai L.F. 1898, s. 2–7; Ščusev P.V. 1952, s. 171–173; Ivanova-Veez L.I. 1984, s. 53–56; Burow B.A. 2014, s. 519 (w wymienionych opracowaniach literatura tematu). Nie uwzględniłem tu pozycji, w których mosty wspomniano jedynie mimochodem.

1) Opisując wydarzenia rozgrywające się w 1229 r. pod Kaliszem obleganym przez wojska Konrada I Mazowieckiego i ruskie posiłki, które przyprowadzili osobiście Daniel i Wasylko Romanowicze¹⁶, źródło zapisało: „Padaly kamienie z za osłon na wałach jak deszcz silny. Stali w wodzie, dopóki [nie] stanęli na suchym, na miotanych kamieniach i zwodzony most i żuraw podpalili. Lachowie bramę ledwo ugasiłi grodową. Daniel zaś i Wasylko *chodzili* obaj pod grodem”¹⁷.

Stwierdzono, że przed bramą kaliskiego grodu znajdował się most zwodzony. Jak sądzę, jest to pierwsza wzmianka na temat takiej konstrukcji funkcjonującej na ziemiach polskich¹⁸. Z tego czasu nie ma też danych o analogicznych budowlach ruskich¹⁹. Nadmieniono też o istnieniu urządzenia podnoszącego most, określonego jako żuraw (*жеравець*)²⁰. Najwyraźniej most, żuraw i brama stanowiły zbudowany z drewna jeden węzeł defensywny, skoro równocześnie płonęły wszystkie jego elementy. Przypuszczenia te mogłyby potwierdzić jedynie wyniki prac archeologicznych.

Kronika halicko-wołyńska, tak jak inne źródła ruskie, nie informuje o podobnych konstrukcjach zlokalizowanych na Rusi. Nie wydaje się jednak, by ich tam w ogóle nie było. Nadzieja na rozwiązanie tej kwestii znów tkwi w efektach działań archeologów. Jednakże, z tego co wiadomo, jak dotąd nie odkryto jeszcze reliktyw takiego obiektu.

2) Zapis wydarzeń, które rozegrały się wiosną 1230 r.²¹, w źródle brzmi następująco: „Wyjechali Haliczanie i Węgrzy i ostrzeliwali się na lodzie. Gdy wieczór był, lód ruszył [a] rzeka nawodniła się. Spalił most na Dniestrze bezbożny i zły Siemionko, podobny do lisicy, z powodu swej rudości. I przyszedł Demian z wszystkimi bojarami halickimi, z Mirosławem i Wołodysławem i [innymi] licznymi bojarami halickimi. Danielowi zaś z tego [powodu] radośnie było, a z powodu mostu zmartwienie miał, jak Dniestr przejść? Pognał Daniel ku mostowi i ujrzał, że koniec mostu zagasał i była radość wielka. Nazajutrz przyszedł Włodzimierz Ingwarowicz i przeszli most”²².

Przytoczona relacja jest bardzo wymowna. Po pierwsze świadczy o istnieniu mostu zapewne zbudowanego z drewna, przerzuconego przez Dniestr w miejscowości zwanej Оугльниця,

¹⁶ Co do datowania i kontekstu tych wydarzeń, zob. Dąbrowski D. 2012, s. 145–155.

¹⁷ *Kronika halicko-wołyńska*. 2017a, s. 134–135: *Идоуцю ж[е] каменю съ забрвл[ъ] ако дъждю сил[ъ]ноу, стоацим[ъ] им[ъ] въ водѣ, доц[ъ]деже стаиа на сѣжѣ, на метаном[ъ] каменіи, и възвод[ъ]нїи мостъ и жеравецъ въж[ъ]гоша. Лახове ж[е] врата одва оугасїиша град[ъ]скїа. Данилови ж[е] и Васил[ъ]кови хотлїцїма подле града. Zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 755. Co do przekładu: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 136.*

¹⁸ W polskiej literaturze dotyczącej średniowiecznego budownictwa obronnego i mostów nie odnotowano zwodzonego mostu istniejącego przed bramą kaliskiego grodu, zob. Jankowski J. 1973; Polska technika wojskowa. 1994, s. 159–185; Szulca W. 2008.

¹⁹ SDJa. 1989, s. 20 zawiera odniesienie wyłącznie do mostu zwodzonego w Kaliszu, wspomnianego w *Kronice halicko-wołyńskiej*. W rosyjskich publikacjach poświęconych mostom obiekt ten jest wzmiankowany również jako jedyny poświadczony w średniowiecznych źródłach, co więcej, bez zaznaczenia, że nie znajdował się na Rusi (zob.: Nikolai L.F. 1898, s. 4; Ščusev P.V. 1952, s. 173; Ivanova-Veez L.I. 1984, s. 54). Z kolei P.A. Rappoport zaznaczył, że w XI–XII w. mosty zwodzone na Rusi prawie nie występowały, oraz że nie budowano ich tam aż do końca XV w. (Rappoport P.A. 1965, s. 35, 62). O mostach zwodzonych na Rusi wspomniał też W.A. Burow, który wyraźnie, chociaż bez odniesienia do konkretnego źródła, odwołał się do znanego przypadku z *Kroniki halicko-wołyńskiej* (Burow V.A. 2014, s. 519). Jest to więc błędna konstatacja.

²⁰ Sreznevskij I.I. 1893, kol. 860–861; SDJa. 1990, s. 249–250. W wymienionych pozycjach wyłącznie z powołaniem się na cytowany wyżej fragment *Kroniki halicko-wołyńskiej*.

²¹ Dąbrowski D. 2012, s. 160–163.

²² *Kronika halicko-wołyńska*. 2017a, s. 145–146: *Выехав[ъ] же к галичанїм[ъ] и оугрїм[ъ] и стрѣлишеса на леду. Веч[е]роу же бѣв[ъ]шїю и ледїм[ъ] вѣстав[ъ]шїм[ъ], рецѣ наводнївшїа, заж[ъ]гоша мостъ на Днѣстрѣ – безакнїи[ъ]нїи лихїи Семїон[ъ]ко, пѣдобнїи лїсїци черннотї ради . И прїїде же Демѣанъ съ вѣшїи боары галїц[ъ]кїми: съ Мірославїм[ъ], и съ Волгдїславїм[ъ], и съ лнвгѣмї боары галїц[ъ]кїми. Данилови же в сем[ъ] весело боудоуцѣ, а о мостѣ печал[ъ] имѣюцїю, како Днѣстрѣ перейти. Гнав[ъ] же Данил[ъ] к мосту и оузрѣ, ако конецъ мосту вгаслѣ ес[ъ]ть, и быс[ъ]ть радв[ъ] велика. Наутрїа же прїїде Влгдїмеръ Инггаровїч[ъ], и переїдоша мостъ, и стаиа по берегу Днѣстра. Zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 759. Co do przekładu zob.: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 139.*

identyfikowanej ze współczesnymi wsiami Кукільники lub Ганнівці²³. Po drugie, broniony ciek wodny był przeszkodą nader trudną, a przy niekorzystnych warunkach atmosferycznych właściwie niemożliwą do przebycia dla wojska. Stąd kluczowa rola mostu — głównej przeprawy przez rzekę oraz chęć zniszczenia go przez obrońców, a uratowania przez oddziały Daniela. To właśnie przejście mostu umożliwiło wojskom Romanowiczów przedostanie się na drugi brzeg Dniestru i w konsekwencji późniejsze zdobycie Halicza.

3) Wiadomość o kolejnym moście dotyczy zdarzeń rozgrywających się w roku 1233, po okresie wiosennym²⁴. Odpowiedni fragment tekstu to: „Andrzej królewicz, Dionizy i Węgrzy. Bili się o most z Włodzimierzem i Danielem. I obronili się oni. Węgrzy zaś wrócili do Halicza i maszyny bojowe porzucili”²⁵.

Wspomniano tu o moście przez Styr, znajdującym się niedaleko Peremyła. Tu również podkreślono kluczową rolę obiektu w działaniach zbrojnych i przekraczaniu przeszkód wodnych. Szczegółów tego starcia nie znamy, lecz z notki wynika, że bój koncentrował się na opanowaniu mostu. Brak sukcesu skłonił atakujących do odwrotu, gdyż najprawdopodobniej nie byli w stanie przekroczyć rzeki w pław.

4) Następny most odnotowano w opisie wyprawy mongolskiego temnika, Kuremsy (Kurumusziego), na państwo Romanowiczów zapewne pod koniec 1256 r.²⁶: „Potem zaś [, gdy] Kuremsa stał pod Łuckiem uczynił Bóg cud wielki. Łuck był nie umocniony i nie przygotowany. Zbiegli się do niego liczni ludzie. I była oto woda tej zimy wielka. On [Kuremsa] przyszedłszy do Łucka, nie mógł przejść [przez rzekę]. Chciał most opanować. Grodzianie zaś odrąbali most. On tedy maszyny miotające postawił, odegnąć chcąc [obrońców]”²⁷.

W przytoczonym tekście również ukazano istotne znaczenie mostu dla działań zbrojnych. Płynący pod Łuckiem Styr, niosący zimą dużą ilość wody, stał się dla Mongołów przeszkodą niemożliwą do przebycia, gdy grodzianie zniszczyli konstrukcję (zapewne część jej elementów). Oddziały Kurumusziego nie próbowały sforsować rzeki w pław, lecz starały się odeprzeć obrońców, stosując ostrzał z machin bojowych. Nie uczyniono tego jednak z powodu uszkodzenia jednego z urządzeń. Bez wątplenia przejście mostu mogłoby zupełnie zmienić sytuację.

5) Ostatni z mostów z kart *Kroniki halicko-wołyńskiej* wymieniono w opowiadaniu o najeździe Mongołów Burundaja, wspieranych przez zmuszone do tego oddziały Romanowiczów, na ziemię polskie. Wydarzenia te rozegrały się na przełomie 1259 i 1260 r.²⁸: „Ludzie zaś ujrzawszy Tatarów na wałach, rzucili się uciekać do głównego grodu i nie mogli pomieścić się w bramie, gdyż most był wąski przed bramą. I podusili się sami, a inni padali z mostu do fosy, jak snopy. Fosa zaś, [które] były na widok głębokie wielce, napełniły się martwymi i było można chodzić po trupach, jak po moście”²⁹.

²³ Halyc'ko-Volyns'kyj litopys. 1994, s. 39, przyp. 16; Etymolohičnyj Slovník. 1985, s. 164.

²⁴ Na temat tych wydarzeń, zob.: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 147; Dąbrowski D. 2012, s. 178–179.

²⁵ *Kronika halicko-wołyńska*. 2017a, s. 181–182: *Андръй королевич[ъ], Данишь и оугре, бишиас[а] в мость съ Волдимирем[ъ] и Данилм[ъ] и шт[ъ]бишиас[а] им[ъ], оугре ж[е] воротшиас[а] къ Галич[ю] и пороки пометаши. Zob. też: Іпат'evskaja letopis'. 1998, kol. 770–771. Przekład: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 147.*

²⁶ Na temat datowania zob.: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 203, przyp. 212.

²⁷ *Kronika halicko-wołyńska*. 2017a, s. 393–394: *Потом[ъ] же Коурем[ъ]сѣ стоацио оу Лоуцка, сътвори Б[ог]ъ чудо велико. Лоуцескъ бѣ не оутверженъ и не оуражен[ъ], събѣгшиа во н[ъ], многим[ъ] людем[ъ], и бѣ бо вождь, быв[ъ]ши зимѣ, велицѣ. Оному ж[е] пришед[ъ]шио к Лоуц[ъ]коу и не мог[ъ]шио емоу перетити, хоташе мость пріяти. Граждане же шт[ъ]сѣкиши[ъ] мость. Он[ъ] же пороки поставивъ, шт[ъ]знати хота. Zob. też: Іпат'evskaja letopis'. 1998, kol. 841–842. Co do tłumaczenia: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 204.*

²⁸ Dąbrowski D. 2012, s. 419–421.

²⁹ *Kronika halicko-wołyńska*. 2017a, s. 423–424: *Люди же, видѣвши татары на городѣ, оустремшиас[а] побѣгнути до дѣтин[ъ]ца, и не можаше вѣмѣститиса оу ворота, зане мост[ъ] баше оузокъ воротм[ъ]и, и подавиас[а] сами, а другіе падахъ з моста в ровь, акы сноповѣе, ровы же блхх виденіемъ глоубоци вел[ъ]ми вел[ъ]ми исполниас[а] м[ъ]ртвыми и быс[тъ] л[ъ]сѣ хидити по троупю аго и по мостоу. Zob. też: Іпат'evskaja letopis'. 1998, kol. 853. Co do tłumaczenia: *Kronika halicko-wołyńska*. 2017b, s. 212.*

Wspomniany most prowadził do bramy głównego grodu sandomierskiego z umocnionego podgrodzia. Prawdopodobnie była to konstrukcja stała, nie zaś zwodzona. Użyte w *Kronice* określenie „wąski” jest tu względne, gdyż zastosowano je w opisie o niekontrolowanym napływie spanikowanych ludzi, szukających za wszelką cenę ratunku. Najpewniej to relacja naocznego świadka, spisana w relatywnie nieodległym czasie, który „na oko” ocenił parametry obiektu. Stąd jego stwierdzenie: *зانه мост[ъ] блше оузокъ воротим[ъ]* i dalej: *ровы же блхх виденіемъ глубоци вел[ъ]ми исполнишас[а] м[ъ]ртвыми*. Czy zatem most ten różnił się wielkością od innych? Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że raczej nie.

Zwraca tu uwagę jedna kwestia, interesująca dla budowania narracji i ze względu na jej prawdopodobieństwo. Otóż użyte w tym opowiadaniu frazeologizmy: *падахъ з моста в ровь, акы сноповье і хвдиту по троупью ахо и по мостой* są zapożyczeniami z *Wojny żydowskiej* Józefa Flawiusza³⁰. Zapewne kronikarz użył tu hiperboli, gdyż zjawisko posługiwania się cytataми było w ówczesnej narracji, w tym w *Kronice halicko-wołyńskiej*, powszechne. Jako środek literacki stanowiło z jednej strony świadectwo erudycji autora, z drugiej zaś było wygodną formą opisu rzeczywistości, nie zaś tylko fikcją i popisem stylistycznym. Cytat powyższy na pewno wybrano kierując się jego odniesieniem do rzeczywistych, opisywanych wydarzeń.

* * *

Mosty w *Kronice halicko-wołyńskiej* wymieniane są wyłącznie w opowiadaniach o akcjach militarnych. Wynika to ze specyfiki źródła; to wszak tekst historiograficzny, konkretnie — kronika dworska. Zainteresowania jej autorów³¹ skoncentrowane były na opisie wydarzeń politycznych, nie zaś ekonomicznych. Mosty były bez wątpienia ważnymi elementami sieci komunikacyjnej. Potwierdzają to analogiczne (choć rzadko występujące we współczesnych źródłach ruskich) informacje o opłatach pobieranych za przejazd przez most i o lokowaniu u ich wjazdu różnych instytucji kontrolujących³². Mosty stanowiły bowiem punkty węzłowe na szlakach handlowych i szerzej — komunikacyjnych.

Role mostów, zarówno komunikacyjną, jak i militarną potwierdzają też informacje o przeprawach. Wskazują na to pośrednio trudności z pokonywaniem cieków wodnych przez siły zbrojne wplaw. Wiadomo np. że uciekający z Halicza do Mścislawa Mścislawowicza Daniel Romanowicz jesienią 1219 r. musiał sforsować ze swoim oddziałem Dniestr. Znalezienie odpowiedniego miejsca po temu, mimo że uciekającym udało się powstrzymać pogoń, przez kilka dni okazało się niewykonalne. Dopiero w rejonie Kuczelemina natrafili na łodzie handlowe płynące z Oleszja i — jak sugeruje źródło — na nich wojsko Daniela przeprawiło się na drugi brzeg³³. Dniestr okazał się dla nich niemożliwy do przebycia wplaw. Co więcej, najwyraźniej na tym odcinku rzeki nie było żadnych mostów.

Podobny wniosek nasuwa się w odniesieniu do fragmentu *Opowiadania o bitwie nad Kalką*. Potężna ruska armia w kwietniu 1223 r. przeprawiła się przez Dniepr w rejonie Wyspy Wareskiej, najprawdopodobniej używając wielu łodzi³⁴. Po starciu zakończonym klęską nad

³⁰ Kronika halicko-wołyńska. 2017b, s. 212, przyp. 1319.

³¹ Można tu użyć liczby mnogiej, gdyż cztery pierwsze z cytowanych informacji odnoszą się do tzw. *Zwodu Daniela Romanowicza*, a powstanie ostatniej można wiązać z otoczeniem Wasylka Romanowicza lub jego syna, Włodzimierza Wasylkowicza (co do struktury *Kroniki halicko-wołyńskiej*, zob. ostatnio: Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. LXII–LXXXVI). Pomijam tu kwestie redagowania przez późniejszych kronikarzy wcześniejszych fragmentów źródła. To zagadnienie nieistotne z punktu widzenia niniejszych rozważań.

³² Zob. np. przyp. 7.

³³ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 66–70; zob. też: Ipat’evskaja letopis’. 1998, kol. 735.

³⁴ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 93; zob. też: Ipat’evskaja letopis’. 1998, kol. 741. Tłumaczenie w: Kronika halicko-wołyńska. 2017b, s. 126. W rękopisach zapisano w liczbie mnogiej *людеи* („ludzi”), jednak zarówno kontekst opowiadania ze zwrotem: *посоухъ же[е] Днѣпръ перешед[ъ]ишум[ъ], ахоже[е] покритъ быти водѣ вт множь[ъ]ства людеи* („suchą nogą Dniepr przeszliśmy, albowiem pokryta była woda mnóstwem

Kalką księżę halicki Mściśław Mściśławowicz, prowadzący ruskie niedobitki, zabezpieczył się przed mongolską pogonią nakazując usunąć wszelkie łódzie ze wschodniego brzegu rzeki³⁵. Z przytoczonego tekstu wynika także, że rzekę forsowano wplaw wtedy, gdy znajdowano dogodne miejsce — bród, lub gdy woda nie była zbyt głęboka, zaś nurt zbyt wartki i szeroki. Tak Rusini przebyli rzekę Chortycę niedaleko Protołczy, a następnie Kalkę³⁶. W sierpniu 1245 r. siły Romanowiczów bez większych trudności przedostały się też brodem na drugi brzeg Sanu, niedaleko Jarosławia³⁷.

Bardzo wymowna, jeśli chodzi o trudności w pokonywaniu wodnych cieków, jest relacja o pospiesznym wycofywaniu się z Rusi oddziałów Konrada I w roku 1236. Wówczas to, podczas nocnej przeprawy „utopiło się było wojów jego w Wieprzu mnóstwo”³⁸. A była to rzeka wydałaby się niewielka, stosunkowo dostępna i relatywnie bezpieczna.

Na to, że cieki wodne były istotnymi przeszkodami terenowymi, wskazuje też zdanie zawarte w opowiadaniu o wyprawie na Włodzimierz (Wołyński) wojsk Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego. Według mieszkańców spustoszonego grodu, gdyby nie obecność po stronie najeźdźców Aleksandra bełskiego, nie przeszliby oni nawet Bugu³⁹.

Na możliwości przepławiania się wpływało wiele czynników naturalnych. Rolę pierwszorzędą odgrywały warunki atmosferyczne. W okresie suszy, gdy poziom wody obniżał się, łatwiej było ją przejść w bród. Zimą, gdy woda zmieniała się w lód, rzeki i jeziora stawały się wygodnymi szlakami komunikacyjnymi, co potwierdza zawarty w *Kronice halicko-wołyńskiej* przekaz o powrocie wojsk Romanowiczów i ich sojuszników z wyprawy na Jaćwież. Zbrojni przemierzali się m.in. po zamrożonym jeziorze Rajgrodzkim⁴⁰. Istotny był też charakter przeszkody wodnej, a więc wartość nurtu rzeki, jej szerokość, ukształtowanie i dostęp do brzegów.

Na podstawie podanych wyżej przykładów można sformułować hipotezę, że w tym czasie na Rusi mosty prawdopodobnie rozmieszczone były rzadko. Zapewne najczęściej znajdowały się w pobliżu grodów lub na ich terenie. Mowa o solidniejszych konstrukcjach, przetrzucanych przez większe przeszkody wodne. Na temat kładek nie wiemy nic ze źródeł pisanych. Postęp wiedzy o mostach zależy w dużej mierze od ustaleń archeologów. Tymczasem, jak dotąd, nie odkryto śladów żadnego z wymienionych w *Kronice halicko-wołyńskiej* obiektów. Obecnie nie ma więc możliwości weryfikacji informacji ze źródeł pisanych na podstawie ich pozostałości materialnych, co oczywiście nie podważa wiarygodności przytoczonych wyżej przekazów.

Adres Autora:

dr hab. Dariusz Dąbrowski, prof. nadzw. UKW
Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
ul. Księcia Józefa Poniatowskiego 12
85-671 Bydgoszcz
tatar1965@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7545-9663>

ludzi”), jak i późniejsze stwierdzenia co do usunięcia na polecenie Mściśława Mściśławowicza łodzi ze wschodniego brzegu Dniepru, potwierdzają moje przypuszczenie.

³⁵ Novgorodskaja pervaja letopis'. 2000, s. 63.

³⁶ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 95, 98; zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 742, 743.

³⁷ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 276–277; zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 802.

³⁸ Kronika halicko-wołyńska 2017a, s. 198: *топи[ѣ]са бѣше вѣ[ѣ] воу его в[ѣ] Вепру | мнѣж[ѣ]ство*. Zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 775. Tłumaczenie: Kronika halicko-wołyńska. 2017b, s. 152. Co do datacji wydarzeń, nie do końca zgodnej w literaturze (rok 1236 lub 1237), por.: Dąbrowski D. 2012, s. 194–195.

³⁹ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 18: *аще не был[ѣ] бы сръѣ[ѣ]никъ их[ѣ] с ними Олѣгъандрь, то не перешли быша ни Боуга*; zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 720.

⁴⁰ Kronika halicko-wołyńska. 2017a, s. 355. Zob. też: Ipat'evskaja letopis'. 1998, kol. 828.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Dogovornaja (dokončal'naja) gramota. РГАДА. Ф. 135. Отд. I. Рубр. III. № 2. Л. 1.: *Договорная (докончальная) грамота Новгорода Великого с великим владимирским и тверским князем Ярославом Ярославичем [1264 г.]*, <http://www.rusarchives.ru/projects/statehood/02-02-dogovornaya-gramota-novgorod-yaroslav.shtml> (dostęp 09.12.2018 r.).

Źródła i opracowania publikowane

- Bogačuk Viktor V. 1972. *Naricatel'nye naimenovannja naseleennyh punktov i ich častej v pamjatnikach russkoj narodnosti XIV–XV vv. Avtoreferat disseratacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata filologičeskich nauk*, Kiev [Богачук В.В., *Нарицательные наименования населенных пунктов и их частей в памятниках русской народности XIV–XV вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Киев].
- Burov V.A. 2014. *Most*, [w:] *Drevnjaja Rus' v srednevekovom mire. Enciklopedija*, red. E.A. Mel'nikova, V.Ja. Petruhin, Moskva [Буров В.А., *Мост*, [w:] *Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия*, ред. Е.А. Мельникова, В.Я. Петрухин, Москва], s. 519.
- Dąbrowski Dariusz. 2012. *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*, Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi UKW w Bydgoszczy, t. I, Kraków.
- Drevnerusskie knjažeskie ustavy. 1976. *Drevnerusskie knjažeskie ustavy XI–XV vv.*, przygu. J.N. Ščarov, Moskva [*Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.*, подготовил Я.Н. Щапов, Москва].
- Etymolohičnyj Slovnyk. 1985. *Etymolohičnyj Slovnyk slovnyk heohrafičnych nazv Pivdennoj Rusy*, Kyiv [*Етимологічний Словник літописних географічних назв Південної Русі*, Київ].
- Gramoty Velikogo Novgoroda. 1949. *Gramoty Velikogo Novgoroda i Pskova*, wyd. V.G. Gejman i in., red. S.N. Valk, Moskva–Leningrad [*Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, подгот. к печати В.Г. Гейман и др., ред. С.Н. Валк, Москва–Ленинград].
- Halyc'ko-Volyns'kuj litopys. 1994. *Halyc'ko-Volyns'kuj litopys*, przekł. L. Machnovec', oprac. R.Fedoriv, L'viv [*Галицько-Волинський літопис*, перекл. Л. Махновець, опрац. Р. Федорів, Львів].
- Ivanova-Veez Larisa I. 1984. *Russkie derevjannye mosty*, [w:] *Pamjatniki nauki i tehniki. 1982–1983*, Moskva [Иванова-Везн Л.И., *Русские деревянные мосты*, [w:] *Памятники науки и техники. 1982–1983*, Москва], s. 53–73.
- Ipat'evskaja letopis'. 1998. *Ipat'evskaja letopis'*, [w:] *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, t. II, Moskva [*Ипатьевская летопись*, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, t. II, Москва].
- Jankowski Janusz. 1973. *Mosty w Polsce i mostowcy polscy (od czasów najdawniejszych do końca I wojny światowej)*, Monografie z dziejów nauki i techniki, t. LXXXIII, Wrocław.
- Kronika halicko-wołyńska. 2017a. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, wyd., wstęp i przypisy D. Dąbrowski, A. Jusupović, współpr. I. Juriewa, A. Majorow, T. Wiłkuł, Monumenta Poloniae Historica nova series, t. XVI, Kraków–Warszawa.
- Kronika halicko-wołyńska. 2017b. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, tłum., wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków–Warszawa.
- Lavrent'evskaja letopis'. 2001. *Lavrent'evskaja letopis'*, [w:] *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, t. I, Moskva [*Лаврентьевская летопись*, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, t. I, Москва].
- Materiały. 1962. *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w.*, oprac. A. Poppe, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Nikolai Leopol'd F. 1898. *Kratkie istoričeskie dannye o razvitii mostovogo dela v Rossii*, Sankt-Peterburg [Николай Л.Ф. *Краткие исторические данные о развитии мостового дела в России*, Санкт-Петербург].
- Novgorodskaja pervaja letopis'. 2000. *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*, [w:] *Polnoe Sobranie Russkich Letopisej*, t. III, Moskva [*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, [w:] *Полное Собрание Русских Летописей*, t. III, Москва].
- Polska technika wojskowa. 1994. *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, red. A. Nadolski, Warszawa.

- Powieść minionych lat. 1999. *Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rapport Pavel A. 1965. *Drevnie russkie kreposti*, Moskva [Раппопорт П.А., *Древние русские крепости*, Москва].
- Russkaja Pravda. 1952. *Russkaja Pravda prostrannoj redakcii (po Troickomu I spisku)*, [w:] *Patjтники russkogo prava*, t. 1, red. S.V. Juškov, Moskva [*Русская Правда пространной редакции (по Троицкому I списку)*], [w:] *Памятники русского права*, t. 1, ред. С.В. Юшков, Москва], s. 108–196.
- Russko-livonskie. 1868. *Russko-livonskie akty*, wyd. K.E. Napierskij, Sanktpeterburg [*Русско-ливонские акты*, собрал К.Е. Напьерский, Санктпетербург].
- SDJa. 1990. *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI–XIV vv.)*, t. III, Moskva [*Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*], t. III, Москва].
- SDJa. 2002. *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI–XIV vv.)*, t. V, Moskva [*Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*], t. V, Москва].
- Slovar' russkogo języka. 1982. *Slovar' drevnerusskogo jazyka XI–XVII vv.*, t. 9, Moskva [*Словарь русского языка XI–XVII вв.*], t. 9, Москва].
- Sreznevskij Izmail I. 1893. *Materialy dlja Slovarja Drevnerusskogo jazyka*, t. I, Sankt-Peterburg [Срезневский И.И., *Материалы для Словаря Древнерусского языка*, t. I, Санкт-Петербург].
- Sreznevskij Izmail I. 1902. *Materialy dlja Slovarja Drevnerusskogo jazyka*, t. II, Sankt-Peterburg [Срезневский И.И., *Материалы для Словаря Древнерусского языка*, t. II, Санкт-Петербург].
- Syščikov Aleksandr D. 2006. *Leksika krest'janskogo derevjannogo stroitel'stva*, Sankt-Peterburg [Сыщиков А.Д., *Лексика крестьянского деревянного строительства*, Санкт-Петербург].
- Ščusev Pavel V. 1952. *Mosty i ich architektura*, Moskva [Щусев П.В., *Мосты и их архитектура*, Москва].
- Szulta Wojciech. 2008. *Przewozy mostowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Toruń.

The Galician-Volhynian Chronicle (The Romanovych Chronicle) on bridges and river-crossings

In the Old East Slavic language the term *мостъ* meant: 'bridge', 'beam-covered roadway', 'covering', 'pier', 'floor'. This article is concerned only with bridges, i.e. constructions used to cross water obstacles. Data on such structures can be found in various mediaeval Ruthenian sources, both narrative (e.g. in The Primary Chronicle, which includes the earliest mention of such a structure in Ruthenia under the year 6485) and normative, but they are scarce. This may explain why mediaeval Ruthenian bridges have not been of much interest to historians so far.

The Galician-Volhynian Chronicle (The Romanovych Chronicle) mentions five bridges: two in Poland and three in the territory of the Romanovych dynasty state: one was located on the Dniester near Halych, two on the Styr River near Luck and Peremysl. This source also contains the earliest mention of a drawbridge in mediaeval Poland, operated with a crane, which was located at the gate of Kalisz. The Chronicle mentions those constructions only in passim, when relating military actions, but they were extremely important as they made it possible to cross rivers. In practice rivers were also crossed with various boats, or swam across, but those options were often limited, especially due to weather conditions

It is quite likely that the source analysed did not mention all the bridges in the state ruled by the Romanovych dynasty but it can be reasonably assumed that there were only a few of them.

Translated by
Izabela Szymańska